

Els guaranís A BOLÍVIA

Eduardo Aillón Medicus Mundi Navarra, delegació de Bolívia

Context geogràfic, població i aspectes generals ▶ La presència del poble guaraní a les terres que actualment es coneixen com el Chaco bolivià es remunta al principi del segle XVI, coincidint amb el descobriment d'Amèrica i la seva colonització per part d'espanyols i portuguesos. La falta de terres i la multiplicació creixent de la seva població a les planícies del Paraguai i el Brasil, van obligar els guaranís a emigrar a la recerca de la Terra sense Mal, el blat, el convit i la festa sense fi. És a la recerca d'aquesta Terra que els guaranís s'assenten, al voltant del 1500, a la Cordillera, extens territori que comprèn les províncies de Gran Chaco i O'Connor del Departament de Tarija, la província Cordillera del Departament de Santa Cruz i les províncies Hernando Siles i Luis Calvo del Departament de Chuquisaca. Molt aviat els primers guaranís es van fusionar amb els chané, donant origen als chiriguano, que és un altre dels noms amb què es coneix els guaranís.

En les etapes més pròsperes de la seva història, al voltant de 1727, s'estima que la població guaraní va arribar aproximadament a 200.000 habitants, distribuïts en diferents *tentas* o comunitats. En l'actualitat, d'acord amb les dades extretes dels districtes de Salud Cordillera i Monteagudo i del Cens Nacional de Població i Habitatge, la població guaraní al Chaco bolivià arribaria als 79.444 habitants, distribuïts en els diferents municipis.

Com a conseqüència de l'augment progressiu de la població general a les ciutats més importants del Chaco com són Yacuiba, Camiri, Monteagudo i Villa Montes –un augment produït per la migració de la població provinent de l'interior del país– s'observa un percentatge cada vegada menor de població guaraní en aquesta zona. D'altra banda, a causa de la falta de terres per a la població guaraní, també s'observa un creixent nombre d'aquesta població emigrant, especialment cap a la ciutat de Santa Cruz. En percentatges globals, es pot afirmar que aproximadament el 30% de la població del Chaco bolivià pertany a l'ètnia guaraní.

La principal activitat dels guaranís és l'agricultura, la caça, la pesca i la ramaderia menor. El seu principal cultiu és el blat i en menor mesura cultiven la *cumanda*, el *frijol* i el cacauet. La cria de gallines, ànecs i porcs constitueix el principal aspecte de la ramaderia guaraní.

L'organització guaraní ▶ La població guaraní viu repartida en comunitats o *tentas*, les mateixes que s'agrupen en zones guaranís. D'acord amb l'Assemblea del Poble Guaraní, existeixen 22 zones guaranís en tot el Chaco bolivià i una capitania guaraní a la ciutat de Santa Cruz, la de Zona Cruz, organitzada amb la població guaraní emigrada cap aquesta ciutat.

Però aquesta estructura territorial tradicional guaraní ha estat desestructurada per la divisió política del país en departaments, províncies i, últimament mitjançant la llei de Participació Popular de 1994, en municipis. En l'actualitat són zones guaranís per excel·lència la del Gran Kaipipendi Carahuaychu, que correspon als municipis de Gutiérrez i part del municipi de Charagua; les de l'Izozog, Charagua Norte i Charagua Sur, que es troben en el territori del municipi de Charagua; la de Avatiri Ingre, que abarca part dels municipis de Huacareta i Monteagudo, la d'Avatiri Huacareta, que està dins del municipi de Huacareta; la de l'Iupa-guasú, que correspon als municipis de Lagunillas i Cuevo; i la de l'Ítikaguasu, als municipis d'Entre Ríos, Villa Montes, Muyupampa, Huacareta i Huacaya.

Des de 1992 els guaranís han fet importants avenços en l'enfortiment de la seva unitat i de la seva identitat amb l'estructuració de l'Assemblea del Poble Guaraní (APG),

en principi organitzada només sobre la base de comunitats guaranís organitzades de la província Cordillera i, més tard, enfortida amb la incorporació de comunitats i zones guaranís dels departaments de Chuquisaca i Tarija.

L'APG es defineix a sí mateixa com l'organització de totes les comunitats guaranís de Bolívia que busca la unitat de tot el seu poble i la millora de les seves condicions de vida. És la instància política nacional que lluita per les aspiracions i reivindicacions de tots els guaranís de Bolívia. L'APG té com a braç operatiu i tècnic el PISET, integrat per responsables de Producció, Infraestructura, Salut, Educació i Terra i Territori, que són les línies reivindicatives del poble guaraní.

El responsable de les activitats de la comunitat guaraní és el *mburivicha* o capità comunal. A nivell zonal és el *mburuwicha* o capità zonal, mentre que a nivell nacional el responsable de les tasques i activitats és el Comitè executiu de l'APG, format pel seu president i tres representants regionals de Tarija, Chuquisaca i Santa Cruz.

Els guaranís en la història ▶ L'èxode guaraní a la Cordillera boliviana coincideix amb els anys de la conquesta espanyola, de tal manera que els guaranís, amants de la seva llibertat i de la naturalesa que els envoltava, van haver de lluitar unes vegades contra els inques i d'altres contra els espanyols. Havent aconseguit desallotjar els inques, els guaranís ofereixen una resistència tenaç a l'ocupació del seu territori per part dels conqueridors espanyols. D'una manera o altra els guaranís i els seus *kereimba* (guerrers guaranís) van impedir durant una mica més de tres segles l'ocupació del seu territori per part dels espanyols.

No obstant això, el que no van poder aconseguir les armes ho van anar aconseguint lentament i progressivament les missions i la penetració dels ramats en terres guaranís, arraconant-los a terres cada vegada menys fèrtils. El resultat final va ser l'espòli de la terra als guaranís i la implantació de la hisenda de caràcter feudal.

L'adveniment de la república a partir de 1825 no va suposar cap canvi per a aquest poble. Ans el contrari, va significar la consolidació de la propietat de la terra en mans dels hisendats. Els espanyols van ser substituïts pels blancs i mestissos nadius, *karai* per als guaranís, i l'afany d'aquells d'apoderar-se de les terres del Chaco va empènyer els guaranís a constants lluites contra els nous invasors del seu territori. Des de 1825 fins a 1892 ens trobem en un període de resistència del poble guaraní a veure's expulsat del seu territori. La memòria col·lectiva guaraní subratlla els aixecaments de Passana a Chimeo l'any 1840; de Kurumbari, que va atacar el 1843 el quarter de Chimeo; d'Iguanduray, que va organitzar la gran rebel·lió de Parapetí l'any 1849; i la de Chindare el 1874 i 1875, que pretenia destruir Macharetí i prendre Iguembe.

L'últim intent dels guaranís per recuperar la seva llibertat i les seves terres de mans dels hisendats va ser la batalla de Kuruyuki el gener de 1892.

En aquesta batalla 6.000 *kereimba*, procedents de diferents comunitats guaranís de la serralada i amb el Tumpa Hapiaoeeki al capdavant, es van enfrontar a l'exèrcit bolivià durant 22 dies. La batalla de Kuruyuki va culminar amb la derrota i sotmetiment dels guaranís i la pos-

Població guaraní en les províncies i municipis del Chaco bolivià

DEPARTAMENT	PROVÍNCIA	MUNICIPI	POBLACIÓ		
			TOTAL	GUARANÍ	(%)
Chuquisaca	Hernando Siles	Monteagudo	29.669	1.483	5,0
		Huacareta	10.369	3.422	33,0
	Luís Calvo	Muyupampa	9.920	3.968	40,0
		Macharetí	6.671	2.668	40,0
		Huacaya	1.957	1.468	75,0
Tarija	Gran Chaco	Villa Montes	19.568	814	4,16
		Caraparí	7.816	423	5,40
		Yacuiba	47.228	350	0,74
	O'Connor	Entre Ríos	17.763	1.427	8,03
Santa Cruz	Cordillera	Lagunillas	4.850	3.298	68,0
		Charagua	21.421	14.995	70,0
		Camiri	36.628	26.227	71,0
		Gutiérrez	11.222	7.631	68,0
		Cuevo	3.578	1.932	54,0
		Cabezas	19.183	8.441	44,0
		Boyuíbe	4.270	897	21,0
TOTALS:			252.113	79.444	31,5

Font ▶ Dades dels districtes de Salud Cordillera i Monteagudo.

Cens Nacional de població i vivenda 1992

Situació de la població guaraní a les províncies Hernando Siles i Luís Calvo del Departament de Chuquisaca

Situació	Nº Famílies	Nº Individus	%
Guaranís vivint en comunitats captives	773	4.252	29,86
Guaranís vivint en comunitats lliures	1.428	7.854	55,15
Població guaraní flotant entre les comunitats i les hisendes	388	2.134	14,99
Totals	2.589	14.240	100,00

Font ▶ Consejo de Capitanes Guaraníes de Chuquisaca: "Interpretación de la situación de vida de la población guaraní de las provincias Luis Calvo y Hernando de Siles de Chuquisaca"

Incidència i magnitud de la pobresa en províncies del Chaco bolivià segons el Departament (en percentatge)

	Chuquisaca		Tarija	Santa Cruz	
	Luis Calvo	H. Siles	O'Connor	G. Chaco	
Pobres marginals	10,4	10,5	10,1	12,1	04,0
Pobres indigents	49,8	54,6	61,4	16,7	33,0
Pobres moderats	32,7	24,4	22,3	41,1	38,5
Pobres en el llindar de la pobresa	06,0	07,0	03,3	27,2	13,6
No pobres	01,1	03,5	02,9	02,8	10,9
Incidència de la pobresa	92,9	89,5	93,8	69,9	75,5

Font ▶ Mapa de la pobresa. IME, 1993

Els guaranís A BOLÍVIA

terior captura i execució del Tumpa Hapiaoeki. Un informe coetani dirigit a les autoritats de Sucre assenyalava: 2.742 morts i ferits, 1.128 presoners, 2.130 fugitius. Total: 6.000 *kerimba* chiriguano.

La derrota dels guaranís a la batalla de Kuruyuki va significar per als *karai* la consolidació absoluta del seu poder i la culminació del procés de desposseïment de la terra iniciat durant la colònia. Kuruyuki és l'inici de l'etapa més negra, plena de patiments per al poble guaraní, ara convertit en esclau dins el seu propi territori i amb els seus habitants sotmesos a la servitud en missions, hisendes i famílies de les ciutats del país. Només tres comunitats guaranís van poder mantenir-se en llibertat: Kaipipendi Karahuaycho i l'Izozog en el Departament de Santa Cruz, i Tentayapi en el Departament de Chuquisaca.

L'agost de 1953 es dicta la llei de reforma agrària, es liquida el latifundi a bona part del territori de Bolívia, especialment a les valls i l'altiplà, i s'allibera els camperols de les cadenes de l'esclavitud feudal, reconeixent-los el dret a la propietat de la terra. Però al Chaco i l'Oriente bolivians, pel contrari, aquesta llei consolida, a títol de mitjana propietat i empresa ramadera, la propietat de la terra de patrons i latifundistes.

Com a conseqüència, fins als nostres dies la vida de comunitats guaranís senceres continua, especialment en hisendes del departament de Chuquisaca, lligada a les cadenes de la servitud feudal, constituint el que els mateixos guaranís han batejat com a comunitats guaranís captives.

El 1992, a cent anys de la Batalla de Kuruyuki, s'organitza l'APG i amb això s'inicia un procés de reestructuració política, social i organitzativa de la família guaraní i de reivindicació del seu dret a la terra, a la llibertat i a una vida digna i de respecte a la seva identitat cultural. Des de 1992 s'obre per al poble guaraní una nova pàgina en la seva llarga història a la recerca de la Terra sense Mal.

La situació actual i les demandes dels guaranís a Bolívia

► Els guaranís pateixen les conseqüències d'una triple explotació. Com a bolivians pateixen la misèria i l'explotació a la qual és sotmès tot el poble bolivià en el seu conjunt per part dels països capitalistes desenvolupats; com a regió comparteixen la postergació de la qual ha estat objecte el Chaco bolivià malgrat les seves ingents riqueses naturals, especialment hidrocarburíferes i forestals; finalment, com a guaranís pateixen en el seu propi territori la discriminació per part dels altres grups socials de la zona. Els guaranís formen part, doncs, dels grups més pobres d'entre els pobres de Bolívia.

La base d'aquesta situació és el desarrelament a la terra del qual han estat objecte durant l'època de la colònia i més tard durant la república. La disponibilitat de terres per les comunitats guaranís lliures és molt baixa i de mala qualitat per a l'agricultura, mentre que les comunitats guaranís captives, aquelles sotmeses a relacions de producció de servitud feudal, no només no tenen terres sinó que, a més, no tenen llibertat. Segons informacions del Consejo de Capitanes Guaraníes de Chuquisaca, en les províncies Luis Calvo i Hernando de Siles de l'esmentat departament més de 700 famílies guaranís viuen encara *empatronadas*.

No es coneixen dades sobre guaranís sotmesos a condicions de servitud feudal en el Departament de Tarija, malgrat que es comencen a sentir denúncies que en la província O'Connor existeixen algunes hisendes amb guaranís *empatronados* en el seu interior.

La falta de terres i els deutes amb els hisendats, deutes que es transmeten hereditàriament de pares a fills, són els mecanismes principals per la retenció de peons *empatronados* en les hisendes. En aquestes condicions, la pobresa en les províncies del Chaco bolivià arriba a un percentatge important de la població, especialment de la població guaraní.

► Màscara guaraní-izoñoño (Santa Cruz, Bolívia). Escena de ficció "En busca del guerrero" de la producció realitzada en el marc del Plan Nacional Indígena Originario de Comunicación Audiovisual (foto: CEFREC-CAIB)

Les conseqüències de la situació anteriorment descrita es reflecteixen en totes les esferes de la vida social. Les condicions de l'habitatge guaraní són de les més precàries, tant per la qualitat de la seva construcció com per la manca d'aigua potable i d'un sistema de control d'excretes, creant les condicions favorables per una alta prevalència de les malalties com el *Mal de Chagas*, la malària, diarrees, etc.

En el 66% de les hisendes la població guaraní no té accés a serveis mínims de salut i d'higiene. En un 29% de les hisendes els nens guaranís no tenen encara accés a l'escola, fet que repercuteix més tard en les elevades taxes d'analfabetisme, sobretot a càrrec de la població femenina. En les seccions municipals amb major població guaraní l'analfabetisme supera el 40% de la població femenina. Aquests són els casos de Huacareta, Monteagudo, Entre Ríos, Muyupampa i Gutiérrez, municipis en els quals l'analfabetisme assoleix el 52,6%, 46%, 45%, 44% i 42% de la seva població femenina, respectivament.

No existeixen dades sobre la situació nutricional dels nens guaranís en comunitats captives. Malgrat això, la prevalència de la desnutrició infantil en nens menors de tres anys que assisteixen al programa de Control de Creixement i Desenvolupament ens dona una prevalència de 33% per al municipi de Huacareta, 30% per al municipi de Machareti, 33% per al municipi de Huacaya, 30% per al municipi de Monteagudo i 20% per al municipi de Muyupampa. La situació de peonatge hisendístic a la qual viu subjecte la població

guaraní en comunitats captives, segurament també té repercussió en l'estat nutritiu de la població infantil. Per això és d'esperar que les condicions nutricionals dels nens d'aquestes comunitats ens donin una prevalència major a les mencionades anteriorment.

Davant d'aquesta situació les principals demandes del poble guaraní en aquesta Bolívia multicultural i plurilingüe estan dirigides als següents eixos fonamentals:

- ▶ Com a pobles originaris exigeixen el seu dret a terra i territori i a l'aprofitament privilegiat dels recursos naturals.
- ▶ Promoure el desenvolupament integral de les comunitats guaranís, amb ple respecte a la seva identitat cultural i a la manera de ser guaraní.
- ▶ Dret a la participació política en igualtat de condicions.
- ▶ Eradicació de l'analfabetisme i formació de recursos humans especialitzats.

▶ En salut, la principal demanda guaraní està dirigida a la millora dels seus habitatges rurals i a la dotació d'obres de sanejament bàsic que els permeti la millora de la seva qualitat de vida.

Entre totes aquestes demandes, per la seva importància i el seu pes sobre tota la vida dels guaranís, la demanda sobre el seu dret a terra i territori és la que té més importància. És en aquesta direcció, i emparats per la llei INRA, que el 1996 l'APG ha demandat a l'Estat bolivià el seu dret a les Terres Comunitàries d'Origen (TCO) per a les seves comunitats que s'indiquen en el quadre adjunt.

La lluita del poble guaraní en la recerca de la Terra sense Mal i per millorar la seva qualitat de vida i defensar la seva identitat cultural continua, i en aquesta lluita té el suport d'organitzacions amigues com Medicus Mundi Navarra que li donen suport solidàriament amb diferents projectes. El projecte *Tekove Katu*, dirigit a millorar la salut del poble guaraní; el *I Tekove Pegua*, projecte de rec per millorar la seguretat alimentària de comunitats guaranís; el *Roi-pota Tekove*, projecte d'alliberament de comunitats guaranís captives en les províncies Luis Calvo i Hernando Siles del Departament de Chuquisaca, són entre d'altres, alguns esforços de la cooperació de Medicus Mundi Navarra a favor de la població guaraní. ■

Territori demandat per l'Assemblea del Poble Guaraní en Terres Comunitàries d'Origen

TERRA COMUNITÀRIA D'ORIGEN (TCO)	Nº de comunitats guaranís en la TCO demandada	Població guaraní compresa en la TCO	Superfície de territori demandada (ha.)	Municipis en els quals es troba la TCO demandada
Avatiri Ingre	10	1.628	13.850	Huacareta
Avatiri Huacareta	3	435	16.135	Huacareta
Charagua Norte	20	4.455	235.250	Charagua
Parapitiguasu (Charagua Sur)	16	2.811	132.769	Charagua
Kaaguasu	18	3.551	126.500	Cabezas Gutiérrez Charagua
Iupaguasu	14	1.954	58.100	Valle Grande Gutiérrez Muyupampa Lagunillas
Tapiete	5	123	54.743	Villa Montes
Yembiguasu	*	*	1.369.065	Cordillera Gutiérrez Boyuíbe Charagua
Isoso (Kaa Iya)	23	8.620	1.956.243	Charagua Cabezas
Itikaraparirenda	10	1.660	12.300	Muyupampa
Itikaguasu	28	2.724	229.800	Entre Ríos V. Montes Huacareta
Machareti Nancoroínza	15	2.327	164.265	Machareti
Kaami	16	3.214	100.750	Camiri Cuevo Boyuíbe
TOTALS	178	33.502	4.469.770	

* Sense delimitació